

**Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στη σχέση Ελλήνων-Γερμανών:
από το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την Κατοχή
στον Ψυχρό Πόλεμο και την Ευρωπαϊκή Ενοποίηση**

Δημήτρης Κ. Αποστολόπουλος*

Εισαγωγή. Το τραύμα του Πολέμου και της γερμανικής κατοχής

Στο πλαίσιο της οικονομικής και ευρύτερης κρίσης των τελευταίων ετών, με την Ελλάδα να προβάλλεται ως ο «φτωχός συγγενής» και το «μαύρο πρόβατο» της Ευρώπης και η Γερμανία ως ισχυρός παίκτης με πρωταρχικό (και για κάποιους αυταρχικό) ρόλο στις εξελίξεις, η διερεύνηση της συνέχειας στη σχέση Ελλήνων-Γερμανών μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον, την ώρα μάλιστα που η σημερινή διαρκής αναφορά στην κυβέρνηση του Βερολίνου έχει πολλές φορές προεκτάσεις στο παρελθόν της γερμανικής κατοχής. Στη μελέτη αυτή υποστηρίζεται ότι μετά το σοκ που προκάλεσε στη συναναστροφή Ελλήνων και Γερμανών η γερμανική εισβολή του Απριλίου 1941 και τα τριάμισι χρόνια κατοχής κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, από τη δεκαετία του 1950 οικοδομήθηκε σε νέες βάσεις μία στενή σχεδόν αδιατάρακτη σχέση, με μηδαμινές ασυνέχειες.

Η ναζιστική κατοχή 1941-44 αποτελεί ασφαλώς τη μεγαλύτερη ρήξη στη σχέση μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας στη νεότερη ιστορία. Τα στρατιωτικά αντίποινα, καθώς και η οικονομική εξαθλίωση και η πείνα, που ήλθαν ως αποτέλεσμα της εκμετάλλευσης της χώρας από τις δυνάμεις κατοχής θα παρέμεναν για δεκαετίες στη μνήμη των Ελλήνων. Εκατοντάδες χιλιάδες άνθρωποι έχασαν τη ζωή τους, ενώ όταν οι Γερμανοί αποχώρησαν από τη χώρα το φθινόπωρο του 1944, εκατοντάδες χωριά και επαρχιακές πόλεις ήταν ολοκληρωτικά κατεστραμμένες, ένα εκατομμύριο πολίτες ήταν άστεγοι, λειτουργούσε μόνο το ¼ του σιδηροδρομικού δικτύου και όλες οι δημόσιες υποδομές, μεταξύ των οποίων τα τόσο σημαντικά για τη χώρα λιμάνια, είχαν υποστεί μεγάλες ζημιές.¹

Η πρώτη μεταπολεμική περίοδος

Ωστόσο, αυτή η κληρονομιά του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου δεν κράτησε μακριά την Ελλάδα από τη Γερμανία στα μεταπολεμικά χρόνια. Καθοριστικό ήταν ότι και τα δύο κράτη βρέθηκαν στο ίδιο στρατόπεδο, αυτό του δυτικού συνασπισμού και μάλιστα στην πρώτη

* Δημήτρης Κ. Αποστολόπουλος, Ερευνητής Γ΄ Βαθμίδας του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών (ΚΕΙΝΕ), Διδάκτωρ του Τμήματος Ιστορίας του Τεχνικού Πανεπιστημίου του Βερολίνου (daposti@academyofathens.gr).

¹ (Fleischer 1986, 117), (Fleischer 1998, 65 κ.ε.), (Eichholtz 1999, 45) και (Ιστορία του Ελληνικού Έθνους-ΙΣΤ-2000, 63).

γραμμή της αντιπαράθεσης με τον αντίπαλο σοβιετικό κόσμο, στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου.

Ταυτόχρονα, οι διμερείς σχέσεις επηρεάζονταν καθ' όλη τη διάρκεια της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου υπό την κυριαρχία των οικονομικών συμφερόντων των δυο χωρών. Η καταστροφή της Ελλάδας και η ανοικοδόμησή της προώθησε ιδιαίτερος τη σταδιακή και συνεχή ανάπτυξη των ελληνογερμανικών επαφών. Η Γερμανία αποτελούσε δυνατό εμπορικό προμηθευτή και μπορούσε να υποστηρίξει την Ελλάδα στην εκμετάλλευση πρώτων υλών και στη δημιουργία βιομηχανικής και δημόσιας υποδομής. Αν και για τη Γερμανία οι οικονομικές παράμετροι των σχέσεων ήταν ιδιαίτερα ελκυστικές, μια και η βιομηχανία της (που βρισκόταν και αυτή σε φάση ανάρρωσης) εξοικονομούσε οφέλη από την ελληνική ανοικοδόμηση, πρώτη προτεραιότητα της Βόννης δεν ήταν τα οικονομικά συμφέροντα. Οι δυτικογερμανικές κυβερνήσεις έβλεπαν στην Ελλάδα εξαιτίας γεωπολιτικών, γεωστρατηγικών και ιδεολογικών λόγων έναν «ακρογωνιαίο λίθο του NATO», μια έπαλξη απέναντι στον κομμουνισμό. Για τη Βόννη προέκυπτε μάλιστα και το ανεκτίμητο πλεονέκτημα, ότι όλες οι ελληνικές μεταπολεμικές κυβερνήσεις (Αλέξανδρου Παπάγου, Κωνσταντίνου Καραμανλή, Γεωργίου Παπανδρέου) υποστήριζαν χωρίς επιφύλαξη σε διεθνές επίπεδο την ομοσπονδιακή κυβέρνηση στο Γερμανικό Ζήτημα.²

Πολύ νωρίς μετά τον πόλεμο η Δυτική Γερμανία θέλησε να δείξει στην πράξη την καλή της θέληση, προκειμένου οι παλιοί εχθροί, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα, να μπορέσουν να ξεχάσουν τις φρικαλεότητες του πολέμου. Δεν ήταν τυχαίο, ότι μια από τις έξι πρώτες διπλωματικές αποστολές που έστειλε η νεοσύστατη Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας έφτανε στα τέλη του 1950 στην Αθήνα. Λίγο νωρίτερα τον Οκτώβριο του 1950 ο αντιπρόεδρος της ελληνικής κυβέρνησης, Γεώργιος Παπανδρέου, είχε επισκεφθεί τη Δυτική Γερμανία στο πλαίσιο γενικότερων οικονομικών επαφών και ειδικότερα προκειμένου να ξανακερδίσουν τα ελληνικά καπνά την παραδοσιακή τους θέση στη γερμανική αγορά.³

Τρία χρόνια αργότερα, στις 11 Νοεμβρίου 1953 υπογράφηκε η πρώτη μεταπολεμική ελληνογερμανική σύμβαση για οικονομική συνεργασία, με την οποία θα άρχιζαν γερμανικές εταιρίες να συμμετέχουν στην ανοικοδόμηση της ελληνικής οικονομίας (εκμετάλλευση

² (Apostolopoulos 2004, 136).

³ (Εμπορική Συμφωνία, στη γερμανική γλώσσα - Abkommen über den Warenverkehr zwischen der Bundesrepublik Deutschland und dem Königreich Griechenland und Protokoll zum Abkommen über den Warenverkehr zwischen der Bundesrepublik Deutschland und dem Königreich Griechenland, στο Πολιτικό Αρχείο του Γερμανικού Υπουργείου των Εξωτερικών - Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes / στο εξής: PA AA, Ref. 304, Bd. 891) και (Υπόμνημα της Ελληνικής Πρεσβείας στη Βόννη - Aide-Mémoire, 15. Oktober 1951 seitens der griechischen Botschaft in Bonn, στο: PA AA, Bestand B2).

κοιτασμάτων λιγνίτη στην Πτολεμαΐδα, δημιουργία διυλιστηρίων πετρελαίου κλπ.)⁴ και την άνοιξη του επόμενου έτους (Μάρτιος 1954) ο καγκελάριος Κόνραντ Άντεναουερ (Konrad Adenauer) ήταν ο πρώτος Γερμανός κυβερνήτης που επισκέφτηκε την Ελλάδα.⁵ Την επίσκεψη του Άντεναουερ ανταπέδωσε λίγους μήνες αργότερα ο Έλληνας πρωθυπουργός, στρατηγός Αλέξανδρος Παπάγος, ο οποίος μάλιστα το 1943 είχε ο ίδιος μεταφερθεί αιχμάλωτος και φυλακιστεί στα στρατόπεδα συγκέντρωσης Φλόσενμπουργκ (Flossenburg) και Νταχάου (Dachau).⁶ Δέκα μόλις χρόνια μετά τη λήξη της γερμανικής κατοχής διαφαίνονταν ξεκάθαρα από ελληνικής πλευράς, τουλάχιστον από τους συντηρητικούς πολιτικούς κύκλους και το παλάτι, οι συμπάθειες προς τη Γερμανία παρά το πρόσφατο ακόμα τότε παρελθόν του πολέμου.

Η ανταλλαγή επισκέψεων, που συνεχίστηκε με την επίσκεψη του Γερμανού Προέδρου Τέοντορ Χόους (Theodor Heuss) στην Ελλάδα και την σε ανταπόδοση αυτής επίσκεψη του ελληνικού βασιλικού ζεύγους στη Γερμανία το 1956, έδειχνε ξεκάθαρα, ότι στο επίπεδο τουλάχιστον των πολιτικών ελίτ οι μεταπολεμικές διμερείς σχέσεις είχαν βελτιωθεί αισθητά. Το ίδιο έτος (17 Μαΐου 1956) υπογράφηκε ελληνογερμανική συμφωνία με την οποία ξανάρχισαν επισήμως οι πολιτισμικές διμερείς σχέσεις, που είχαν διακοπεί από τον πόλεμο. Το σύμφωνο ρύθμιζε μεταξύ άλλων τις δυνατότητες εργασίας του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στην Αθήνα, την επαναλειτουργία των Γερμανικών Σχολών σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη, καθώς και την άδεια λειτουργίας πολιτισμικών ινστιτούτων και στις δύο χώρες.⁷

Είναι βέβαιο, ότι η συμπόρευση των δύο χωρών δεν θα ήταν εφικτή, αν δεν υπήρχαν συγκεκριμένες προϋποθέσεις, όπως η προσκόλληση στη Δύση και η πίστη στην Ευρωπαϊκή Ιδέα, οι οποίες επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό τις σχέσεις τους. Το Γερμανικό Ζήτημα και η σύγκρουση των δύο αντίπαλων συνασπισμών βρίσκονταν στο επίκεντρο της διεθνούς πολιτικής και αυτή η ατμόσφαιρα θα επηρέαζε έντονα τις ελληνογερμανικές σχέσεις. Η Ελλάδα έγινε μέλος του NATO το 1952 – μαζί με την Τουρκία, κατά το δεύτερο κύμα της διεύρυνσης της Συμμαχίας – προκειμένου να αντιμετωπίσει τον «κομμουνιστικό κίνδυνο», αλλά και η Δυτική Γερμανία επωφελήθηκε από την κλιμάκωση της αντιπαράθεσης

⁴ (Ανακοίνωση της Υπηρεσίας Τύπου και Πληροφοριών της Ομοσπονδιακής Κυβέρνησης - Τίτλος: Deutsch-griechisches Abkommen unterzeichnet. Deutsche Industrie beteiligt sich an der Verwirklichung des griechischen Aufbauplans, στο: Bulletin des Presse- und Informationsamtes der Bundesregierung, 13. November 1953).

⁵ (Bulletin des Presse- und Informationsamtes der Bundesregierung, 11.3.1954, Nr. 47, σελ. 377).

⁶ (Bulletin des Presse- und Informationsamtes der Bundesregierung, 30.6.1954, Nr. 118, σελ. 1059) και (Diplomatische Korrespondenz, Jahrgang IV, Nr. 37, 8.7.1954).

⁷ (Κείμενο της Συμφωνίας στη γερμανική γλώσσα - Text des Kulturabkommens von 1956, στο: Jahrbuch der auswärtigen Kulturbeziehungen 1964, σελ. 76-78).

ανατολικού-δυτικού μπλοκ και δείχνοντας πίστη στον «ελεύθερο» κόσμο εισήλθε στο ΝΑΤΟ το 1955, κερδίζοντας – μία μόλις δεκαετία μετά τη λήξη του πολέμου – και την εθνική της κυριαρχία, η οποία μέχρι τότε περιοριζόταν αυστηρά από το καθεστώς της συμμαχικής κατοχής. Δύο χρόνια αργότερα (1957) η Γερμανία του Κόνραντ Άντεναουερ θα γινόταν ένα από τα έξι ιδρυτικά μέλη της ΕΟΚ.

Ήταν η περίοδος, κατά την οποία ο τότε Έλληνας πρωθυπουργός, Κωνσταντίνος Καραμανλής, θεώρησε αναγκαία τη συνεργασία με την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, αναγνωρίζοντάς την ως μεγάλη δύναμη – τουλάχιστον οικονομική – στην καρδιά της Ευρώπης και θέλοντας να εξαργυρώσει το ρόλο της Ελλάδας, ως πιο προωθημένου στην Ανατολή «προμαχώνα» του «ελεύθερου κόσμου».

Τη μεγαλύτερη τομή στις μεταπολεμικές ελληνογερμανικές σχέσεις αποτελεί η επίσκεψη του Καραμανλή στη Βόννη (Νοέμβριος 1958), η οποία αποτέλεσε μεγάλη επιτυχία στο οικονομικό επίπεδο, με τη χορήγηση δανείου ύψους 200 εκ. μάρκων και την παροχή επενδύσεων (ύψους 100 εκ.) και επιπλέον τεχνικής βοήθειας. Με αυτή τη βοήθεια προς την Ελλάδα η γερμανική κυβέρνηση θέλησε να ενισχύσει τη δεξιά κυβέρνηση Καραμανλή, η οποία βρισκόταν σε δύσκολη θέση και απομόνωση λόγω του Κυπριακού. Γι' αυτό και για πρώτη φορά και παρά την αντίδραση του υπουργού των οικονομικών χορηγήθηκε πίστωση καλυπτόμενη από τον ομοσπονδιακό προϋπολογισμό. Έτσι, δημιουργήθηκε για την Ελλάδα η προοπτική να μετριάσει κάπως την οικονομική και ταυτόχρονα πολιτική εξάρτηση από τις Η.Π.Α.⁸

Το ζήτημα των εγκληματιών πολέμου και των πολεμικών αποζημιώσεων

Οι διαπραγματεύσεις του 1958 επιβεβαίωσαν ότι Ελλάδα και Γερμανία εναρμονίζονταν σε επίπεδο ιδεολογικοπολιτικό και εγκαινίασαν μια νέα φάση στις διμερείς σχέσεις, όχι μόνο λόγω της οικονομικής ενίσχυσης που σήμαινε πολλά για την Αθήνα, την ώρα που άλλες δυτικές Δυνάμεις της γύριζαν την πλάτη λόγω του Κυπριακού, αλλά και γιατί το θέμα των εγκληματιών πολέμου και η επίκαιρη τότε υπόθεση Μέρτεν ξεκαθαρίστηκαν οριστικά κλείνοντας αυτό το κεφάλαιο της αντιπαράθεσης με το πολεμικό παρελθόν. Δύο μήνες μετά την επίσκεψή του στη Γερμανία ο Καραμανλής, παρά τις αντιδράσεις στο εσωτερικό πολιτικό

⁸ (Apostolopoulos 2004, 77), («Ανακοινωθέν επί τη επισκέψει του Έλληνος πρωθυπουργού», Νοέμβριος 1958, στο: Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή, Φάκελος 7^Α/001046) και (Bulletin des Presse- und Informationsamtes der Bundesregierung, 12.11.1958, Nr. 210, σελ. 2085).

σκηνικό, πέρασε νόμο στην ελληνική Βουλή, με τον οποίο η ελληνική πλευρά παραιτούνταν από τη δίωξη εγκληματιών πολέμου.⁹

Σε αντίθεση με το θέμα των εγκληματιών πολέμου, η γερμανική πλευρά δεν κατάφερε, όπως ήταν προγραμματισμένο, κατά την επίσκεψη Καραμανλή το 1958, να αποσπάσει από τον Έλληνα πρωθυπουργό την υπόσχεσή του για μια οριστική παραίτηση της ελληνικής πλευράς από τις αξιώσεις για πολεμικές αποζημιώσεις.¹⁰

Η προβληματική των πολεμικών αποζημιώσεων είχε απασχολήσει από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια τις ελληνικές κυβερνήσεις και φυσικά τη δημοσιότητα. Οι απαιτήσεις της ελληνικής πλευράς από το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όπου σημαντικό ρόλο έπαιζαν οι πιστώσεις, τις οποίες έλαβε το Τρίτο Ράιχ από την Τράπεζα της Ελλάδος κατά τη διάρκεια της κατοχής (το γνωστό κατοχικό δάνειο), απορρίπτονταν συνεχώς από τη γερμανική πλευρά με την υπόδειξη του συμφώνου του Λονδίνου της 27^{ης} Φεβρουαρίου 1953, το οποίο απάλλαζε τη Γερμανία από την καταβολή πολεμικών αποζημιώσεων από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο μέχρι την οριστική ρύθμιση του Γερμανικού Ζητήματος (μέχρι δηλαδή τη γερμανική επανένωση).¹¹

Μοναδική εξαίρεση στο ζήτημα των αποζημιώσεων αποτελεί η Συμφωνία της 18^{ης} Μαρτίου 1960, με την οποία η γερμανική κυβέρνηση διέθεσε στην Ελλάδα – ως «εθελούσια επανόρθωση» και όχι ως πολεμική αποζημίωση για να μη δημιουργηθεί προηγούμενο – το συμβολικό ποσό των 115 εκ. μάρκων ως παροχή αποκλειστικά στα θύματα του ναζισμού (κυρίως προς Έλληνες πολίτες εβραϊκής καταγωγής).¹²

Η σύνδεση της Ελλάδας με την ΕΟΚ

Από τη δεκαετία του 1960 (και μέχρι σήμερα) οι ελληνογερμανικές σχέσεις εξελίσσονται στο πλαίσιο της ενωμένης Ευρώπης. Όταν στις 9 Ιουλίου 1961 υπογράφηκε η συμφωνία σύνδεσης της Ελλάδας με την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα, που τέθηκε σε ισχύ την 1^η Νοεμβρίου 1962 και ήταν η πρώτη συμφωνία σύνδεσης της Κοινότητας με τρίτο κράτος, η κυβέρνηση της Αθήνας αναγνώριζε ότι η Γερμανία έδειξε ιδιαίτερη κατανόηση για τις ανάγκες της Ελλάδας κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων.¹³ Η Βόννη θεωρούσε την Ελλάδα ακρογωνιαίο λίθο του NATO και την υποστήριξε απέναντι στους άλλους εταίρους

⁹ (Υπόμνημα της πρεσβείας της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας στην Αθήνα, στο οποίο επισυνάπτεται το κείμενο του νόμου / Bericht der Botschaft der BRD in Athen - Nr. 238/59, 11. 2.1959, στο: PA AA, Ref. 206, Bd. 133) και (Meynaud 1965, 409).

¹⁰ (Fleischer 1999)

¹¹ (Surmann 1999, 116)

¹² (Bulletin des Presse- und Informationsamtes der Bundesregierung, 22.3.1960, Nr. 55, σελ. 533), (Frankfurter Allgemeine Zeitung, 21.3.1960) και (The Times-London, 21.3.1960).

της Κοινότητας με υποδειγματικό τρόπο. Αλλά και σε πρακτικό επίπεδο η σημασία της σύνδεσης για τις ελληνο-γερμανικές εμπορικές σχέσεις ήταν σαφής, μια και η Δυτική Γερμανία δεν ήταν μόνο ο πιο σημαντικός εξαγωγέας προϊόντων για την Ελλάδα και ο δεύτερος πιο σημαντικός εισαγωγέας προϊόντων από την Ελλάδα, αλλά και γιατί μεταξύ των χωρών της Ε.Ο.Κ. ήταν ο πιο σημαντικός εμπορικός εταίρος.

Παράλληλα, η Βόννη φαινόταν πρόθυμη να ανταποκριθεί και πάλι με παροχή πιστώσεων και τεχνικής βοήθειας στις ανάγκες για δημιουργία υποδομών στην Ελλάδα, όπως συνέβη το 1962 με την παροχή πίστωσης 150 εκ. μάρκων και τεχνικής βοήθειας, προκειμένου να κατασκευαστεί εργοστάσιο εκμετάλλευσης του λιγνίτη στη Μεγαλόπολη για την παραγωγή ηλεκτρικού ρεύματος.¹⁴

Σε κάθε περίπτωση η ομοσπονδιακή κυβέρνηση δήλωνε πρόθυμη να παράσχει τεχνική βοήθεια και η ελληνική κυβέρνηση έδινε προτεραιότητα στις γερμανικές εταιρείες σε διαγωνισμούς για την ανάληψη δημοσίων έργων. Εξάλλου, η γερμανική πλευρά θα υποστήριζε τα επόμενα χρόνια τις ελληνικές επιθυμίες για εναρμόνιση της ελληνικής γεωργίας με τα άλλα κράτη μέλη της Ε.Ο.Κ και μάλιστα θα δεχόταν το 1965 να βελτιώσει τους όρους του δανείου του 1958 κατεβάζοντας το επιτόκιο από 6 σε 4 %, αναδιαμορφώνοντας τις τοκοχρεολυτικές δόσεις σύμφωνα με τις επιθυμίες της ελληνικής κυβέρνησης.¹⁵

Οι διμερείς σχέσεις κατά τη διάρκεια της δικτατορίας των συνταγματαρχών

Η επιβολή δικτατορικού καθεστώτος στην Ελλάδα τον Απρίλιο του 1967 προκάλεσε σχετική αμηχανία στη Βόννη, η οποία όμως διατήρησε την επαφή με την Αθήνα, προκειμένου να διασφαλιστούν τα ίδια γερμανικά συμφέροντα, την ώρα που και η κυβέρνηση των συνταγματαρχών δεν αποστασιοποιήθηκε ουσιαστικά από την οικονομική πολιτική των προηγούμενων κυβερνήσεων, δείχνοντας πρόθυμη να συνεργάζεται οικονομικά μόνο με τη Δύση.¹⁶ Πάντως, ιδιαίτερα μετά το 1969, σαφής ήταν εκ μέρους της γερμανικής κυβέρνησης η καταδίκη του δικτατορικού καθεστώτος και η ξεκάθαρη θέση υπέρ της αποκατάστασης της

¹³ (Svolopoulos 1990, 137) και (Frankfurter Allgemeine Zeitung, 4.4.1961, τίτλος άρθρου: „Erfüllte griechische Wünsche. Anerkennung für das Verständnis der deutschen Verhandlungspartner“).

¹⁴ (Bulletin des Presse- und Informationsamtes der Bundesregierung, 1.8.1962, Nr. 139, σελ. 1196) και (Handelsblatt- 31.7.1962), (Die Welt- 31.7.1962) και (Frankfurter Allgemeine Zeitung - 31.7.1962).

¹⁵ (Επιστολή του Ομοσπονδιακού Υπουργού Οικονομίας προς τον Έλληνα Υπουργό Συντονισμού, Κωνσταντίνο Μητσοτάκη, 6.12.1965 / Brief des Bundesministers für Wirtschaft an Seine Exzellenz den Koordinationsminister des Königreichs Griechenland, Herrn Konstantin Mitsotakis, vom 6. Dezember 1965, στο: PA AA, Ref. I A 4, Bd. 312).

¹⁶ (Εκθεση του Γερμανού Πρέσβη Σλίτερ με θέμα την ανάλυση της κατάστασης μετά το στρατιωτικό πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου / Aufzeichnung des Botschafters Schlitter, Betreff: Griechenland; hier: Analyse der Lage nach dem Militärputsch vom 20./21. April 1967, 26.5.1967, στο: PA AA, Bestand B 150).

Δημοκρατίας στην Ελλάδα. Δεν ήταν, εξάλλου, λίγοι και οι επώνυμοι που είχαν ζητήσει και λάβει άσυλο στη Γερμανία.

Αδιαμφισβήτητη, εξάλλου, ήταν η ηθική συμπαράσταση και αλληλεγγύη, αλλά και η πρακτική βοήθεια στους εκατοντάδες χιλιάδες Έλληνες εργαζόμενους στη Γερμανία, στους χιλιάδες φοιτητές και επιστήμονες.¹⁷ Έτσι, ενώ η στενή συνεργασία σε επίπεδο κυβερνήσεων είχε εδραιωθεί από τα τέλη της δεκαετίας του 1950, η περίοδος της επταετίας έδωσε την ευκαιρία οι δύο χώρες να έρθουν πιο κοντά σε επίπεδο λαών και μεμονωμένων ατόμων.

Η μεταπολίτευση στην Ελλάδα και η ευρωπαϊκή ενοποίηση

Όταν έπεσε η δικτατορία τον Ιούλιο του 1974, με τραγικές συνέπειες για τη χώρα στο μέτωπο του Κυπριακού, ο Κωνσταντίνος Καραμανλής κλήθηκε να επαναφέρει τη χώρα σε συνθήκες δημοκρατικής νομιμότητας, ασφάλειας και ανάπτυξης. Σε αυτή την κρίσιμη ιστορική συγκυρία και υπό την απειλή πολέμου με την Τουρκία ο Καραμανλής θεώρησε και πάλι τη γερμανική υποστήριξη πρωταρχικής σημασίας. Το Μάιο του 1975 πραγματοποίησε επίσημη επίσκεψη στη Βόννη, όπου συνάντησε για πρώτη φορά τον καγκελάριο Χέλμουτ Σμιτ (Helmut Schmidt). Στις μεταξύ τους συζητήσεις ο Έλληνας πρωθυπουργός ζήτησε χωρίς περιστροφές άμεση οικονομική βοήθεια, προκειμένου να καλύψει τα ελλείμματα που είχε κληροδοτήσει στη χώρα του η χούντα, καθώς και την προχρηματοδότηση τεσσάρων υποβρυχίων, τα οποία θεωρούσε άμεση προτεραιότητα του εξοπλιστικού προγράμματος της Ελλάδας στις νέες συνθήκες που διαμορφώνονταν στο Αιγαίο.¹⁸ Ο Γερμανός καγκελάριος έδειξε εμπιστοσύνη στον Καραμανλή και ανταποκρίθηκε στα αιτήματά του, παρέχοντας οικονομική και στρατιωτική βοήθεια στην Ελλάδα. Μάλιστα, η αναλογία παροχής στρατιωτικού εξοπλισμού από γερμανική πλευρά σε Ελλάδα-Τουρκία έφτασε σε αναλογία 3 προς 5 (με κάποιες αποκλίσεις κατά καιρούς), ιδιαίτερα ευνοϊκή για την Ελλάδα αν αναλογιστεί κανείς την έκταση και τον πληθυσμό των δύο χωρών.¹⁹

Σημαντική, εξάλλου, την περίοδο εκείνη ήταν η συνεισφορά της Δυτικής Γερμανίας στο δύσκολο δρόμο της Ελλάδας προς την πλήρη ένταξη της στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα. Όπως και στις αντίστοιχες διαπραγματεύσεις δύο περίπου δεκαετίες νωρίτερα για τη σύνδεση της Ελλάδας με την ΕΟΚ, έτσι και για την υπογραφή της Συνθήκης της 28^{ης} Μαΐου 1979, που τέθηκε σε ισχύ την 1η Ιανουαρίου 1981, η γερμανική στάση ήταν καθοριστική. Έτσι, αν χωρίς τον Κόνραντ Αντεναουερ η Ελλάδα δεν θα γινόταν το πρώτο συνδεδεμένο μέλος της ΕΟΚ το 1962, χωρίς τον Χέλμουτ Σμιτ δεν θα γινόταν μέλος της

¹⁷ (Ματζουράνης *Την περίοδο της δικτατορίας* 1998, 9)

¹⁸ (Schmidt 1990, 402) και (Σβολόπουλος, 1997, 381)

¹⁹ (Αποστολόπουλος 2007, 54)

Κοινότητας με πλήρη δικαιώματα και υποχρεώσεις.²⁰ Παρά τις οικονομοτεχνικές δυσκολίες, ο Δυτικογερμανός Καγκελάριος τάχθηκε για πολιτικούς λόγους υπέρ της ένταξης της Ελλάδας στην Κοινότητα. Το σημαντικότερο ρόλο για αυτό το αποτέλεσμα έπαιξαν ασφαλώς οι διαπροσωπικές σχέσεις. Η προσωπική σχέση του Καραμανλή με τον Σμιτ (όπως στο παρελθόν με τον Άντεναουερ), ο σεβασμός, η κατανόηση και η φιλία που αναπτύχθηκε μεταξύ τους και επηρεαζόταν θετικά και από το Γάλλο πρόεδρο Ζισκάρ ντ' Εστέν (Valéry Giscard d' Estaing), ήταν στοιχεία καθοριστικά όσον αφορά την τήρηση συγκεκριμένης στάσης εκ μέρους της Γερμανίας. Στο εξής Ελλάδα και Γερμανία θα παρέμεναν στενά συνδεδεμένες στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Κοινότητας.

Αν και κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 το κλίμα άλλαξε προς το χειρότερο απέναντι στην Ελλάδα, λόγω της αρνητικής εικόνας που είχε σχηματιστεί σε ευρωπαϊκούς κύκλους και ιδιαίτερα στη Γερμανία απέναντι στον πρωθυπουργό Ανδρέα Παπανδρέου, οι δύο χώρες προχωρούσαν πλέον αναγκαστικά χέρι-χέρι στο δρόμο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Ο ίδιος ο σοσιαλδημοκράτης – ιδεολογικά συγγενής προς το ΠΑΣΟΚ – Χέλμουτ Σμιτ περιγράφει με δυσφορία σε βιβλίο του την τακτική του Ανδρέα Παπανδρέου, πριν αλλά και μετά την εκλογή του, να κατηγορεί με ευκολία τη Γερμανία και άλλες σύμμαχες χώρες για τις πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις στο εσωτερικό της χώρας του. Ωστόσο στις δύσκολες ώρες απαιτούσε την υποστήριξη της Βόννης στην αντιπαράθεση με την Τουρκία, ή απαιτούσε την οικονομική ενίσχυση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας κατά τρόπο που συνιστούσε συμπεριφορά προκλητική.²¹ Στο κλίμα αυτό γίνεται κατανοητή και η διένεξη μεταξύ Παπανδρέου και Χέλμουτ Κολ (Helmut Kohl) – διαδόχου του Σμιτ – σε διάσκεψη κορυφής της Ευρωπαϊκής Κοινότητας στα τέλη του 1984, όταν ο τελευταίος αρνήθηκε να αυξήσει το χρηματικό ποσό ενίσχυσης προβληματικών περιοχών των μεσογειακών χωρών.²²

Η φιλική σχέση του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη με τον Χέλμουτ Κολ, έδωσε νέα πνοή στη σχέση των δύο χωρών, όταν ο πρώτος έγινε πρωθυπουργός το 1990. Η ελληνική κυβέρνηση χαιρέτισε εγκάρδια την επανένωση των δύο Γερμανιών την ίδια χρονιά και ο Χέλμουτ Κολ παρέστη ο ίδιος στις εκδηλώσεις με αφορμή την επέτειο της Μάχης της Κρήτης, ένα έτος αργότερα.²³ Παρά την καλύτερη επικοινωνία των δύο πλευρών, η αναστάτωση στα Βαλκάνια στις αρχές εκείνης της δεκαετίας, έδειξε ότι διαμετρικά αντίθετα ήταν τα γερμανικά και τα ελληνικά συμφέροντα. Η Γερμανία επέμενε στην άμεση αναγνώριση από

²⁰ (Kontogeorgis 1991, 56)

²¹ (Schmidt 1990, 409)

²² (Der Spiegel, 10.12.1984, σελ. 25)

²³ (Europa-Archiv, Zeitschrift für Internationale Politik, 1990, z106 και 1991, z125)

πλευράς Ευρωπαϊκής Κοινότητας των δημοκρατιών της Σλοβενίας και της Κροατίας, την ώρα που η Ελλάδα υποστήριζε τη διατήρηση μίας ομοσπονδιακής Γιουγκοσλαβίας.

Μάλιστα το γεγονός ότι η Γερμανία πρωτοστάτησε, το Φεβρουάριο του 1993, στις διαπραγματεύσεις ανάμεσα σε Αθήνα και Σκόπια και ο Γερμανός υπουργός των Εξωτερικών Κλάους Κίνκελ (Klaus Kinkel) υπήρξε ο εμπνευστής της συμβιβαστικής ονομασίας FYROM (Former Yugoslavian Republic Of Macedonia-Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας-ΠΓΔΜ) που τελικά υιοθετήθηκε για το κράτος των Σκοπίων, προκάλεσε ποικίλα σχόλια για το ρόλο της Γερμανίας στη σύγχρονη Ευρώπη και τη φιλία της προς την Ελλάδα, δημιουργώντας, τουλάχιστον σε επίπεδο κοινής γνώμης, μία κάπως αρνητική ατμόσφαιρα. Προφανώς, τα σχόλια για το ρόλο της Βόννης σχετίζονταν εκτός από τη συμβιβαστική της πρόταση στο Μακεδονικό και με την ουδέτερη στάση που είχε τηρήσει απέναντι στην αντιπαράθεση της Ελλάδας με την Τουρκία στις δύο δεκαετίες που είχαν μεσολαβήσει από το 1974 και την τουρκική εισβολή στην Κύπρο.²⁴

Γενικά, πάντως, τη δεκαετία του 1990 οι επαφές των δύο χωρών έλαβαν χώρα μέσα σε θετικό κλίμα, παρά τη μη υποστήριξη της Γερμανίας στα ελληνικά εθνικά θέματα, αλλά και κάποιες άλλες ατυχείς στιγμές των διμερών σχέσεων, όπως το επεισόδιο που δημιουργήθηκε το 1993 όταν ο τότε αναπληρωτής Υπουργός Εξωτερικών Θεόδωρος Πάγκαλος δήλωσε ότι «η Γερμανία είναι γίγαντας με μυαλό μικρού παιδιού», προκαλώντας την έντονη αντίδραση της γερμανικής κυβέρνησης και την επιμονή του Κλάους Κίνκελ να ζητήσει ο ομόλογος του δημόσια συγγνώμη. Στα τέλη της δεκαετίας του 1990 το θετικό κλίμα των διμερών επαφών επιβεβαιώθηκε με τον πιο καθοριστικό τρόπο στο πλαίσιο της Ενωμένης Ευρώπης, από την θετική στάση της κυβέρνησης Γκέρχαρντ Σρέντερ (Gerhard Schröder) στις διαπραγματεύσεις για την ένταξη της Ελλάδας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση, που ολοκληρώθηκαν το 2000.

Έτσι, το ξεκίνημα του 21^{ου} αιώνα βρήκε τις δύο χώρες να ανήκουν στο στενό πυρήνα της Ενωμένης Ευρώπης, έχοντας κοινό νόμισμα. Με τον τρόπο αυτό ολοκληρώθηκε μία μακρά πορεία τεσσάρων και πλέον δεκαετιών διμερούς συνεργασίας και γερμανικής υποστήριξης προς την Ελλάδα, στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ενοποίησης.

1944-2014: εξωτερική πολιτική, οικονομία, πολιτισμός

Από τη μελέτη του πρωτογενούς αρχειακού υλικού (διμερείς συμβάσεις, υπομνήματα συνομιλιών, εκθέσεις πρέσβων κλπ.) και άλλων πηγών της μεταπολεμικής περιόδου (εφημερίδες, απομνημονεύματα πολιτικών ανδρών) διαπιστώνουμε ότι μετά τη ρήξη που

²⁴ (Αποστολόπουλος 2007, 58)

έφερε η ναζιστική κατοχή, οικοδομήθηκε σε νέες βάσεις μία σταθερή και συνεχής σχέση των δύο χωρών. Μπορεί σε ζητήματα εξωτερικής πολιτικής (ελληνοτουρκικά, Κυπριακό, Μακεδονικό) η Γερμανία να μην εγκατέλειψε επί της ουσίας ποτέ την αυστηρά ουδέτερη στάση της απέναντι στην Ελλάδα, αφού αυτή υπαγορευόταν τόσο από τις διεθνείς υποχρεώσεις της, όσο και από τα ίδια συμφέροντα. Ωστόσο, καθοριστική ήταν η θετική στάση της σε όλα τα στάδια της πορείας της Ελλάδας προς την Ενωμένη Ευρώπη, ενώ και στο οικονομικό πεδίο η συνεργασία των δύο χωρών υπήρξε ιδιαίτερα στενή. Η Γερμανία υπήρξε διαχρονικά μέχρι σήμερα ο κυριότερος εμπορικός εταίρος της Ελλάδας, συντηρώντας μία παράδοση που υπήρχε και προπολεμικά, ενώ από αυτήν προέρχεται μεγάλο μέρος των ξένων επενδύσεων που έχουν γίνει στη χώρα.

Στην παραδοσιακή οικονομική-εμπορική συνεργασία των δύο πλευρών πρέπει να συνυπολογίσει κανείς την παρουσία πολλών Γερμανών τουριστών στην Ελλάδα τις τελευταίες αρκετές δεκαετίες και εκατοντάδων χιλιάδων Ελλήνων μεταναστών στη Γερμανία σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο, κυρίως από το 1960 και μετά.²⁵ Μάλιστα, η παρουσία Ελλήνων εργαζομένων στη Γερμανία, μετά από μία εικοσαετία σημαντικής μείωσης έχει και πάλι αυξητική τάση στα χρόνια της οικονομικής κρίσης.

Αν στην πολιτική και την οικονομία προσθέσει κανείς και τη διμερή συνεργασία σε πνευματικό επίπεδο τόσο από γερμανικά ιδρύματα στην Ελλάδα (όπως το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών το οποίο ιδρύθηκε το 1874, το ινστιτούτο Goethe και οι Γερμανικές Σχολές Αθηνών και Θεσσαλονίκης), όσο και από τα νεοελληνικά ινστιτούτα σε αρκετά πανεπιστήμια (Βερολίνου, Μονάχου, Κολωνίας) και από τη γερμανική εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών (Arbeitsgemeinschaft für Neogräzistik in der Bundesrepublik Deutschland), που από το 1988 προωθεί την έρευνα και την περαιτέρω ανάπτυξη του κλάδου στα γερμανικά πανεπιστήμια,²⁶ αντιλαμβανόμαστε ότι – παρά τις όποιες διακυμάνσεις κυρίως στο επικοινωνιακό επίπεδο των διμερών σχέσεων στο πλαίσιο της πρόσφατης κρίσης – είναι τελικά πολλά αυτά που παραδοσιακά κρατούν ενωμένες τις δύο χώρες σε διμερές επίπεδο, αλλά και στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής οικογένειας.

Συμπεράσματα

Από την ουσιαστικά μοναδική ρήξη στη σχέση των δύο λαών, κατά τη διάρκεια της ναζιστικής κατοχής, παραμένει ως κατάλοιπο το ανοικτό ακόμα ζήτημα των πολεμικών αποζημιώσεων και κυρίως του κατοχικού δανείου. Αν και η γερμανική πλευρά αποφεύγει με κάθε τρόπο τη σχετική συζήτηση, αδιαμφισβήτητο γεγονός είναι ότι η Ελλάδα ποτέ δεν

²⁵ (Ματζουράνης, *Μετανάστες* 1998, 8)

²⁶ (Δημάδης 1998, 18)

αποζημιώθηκε ουσιαστικά για την πλήρη καταστροφή της κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Έλαβε, ασφαλώς, οικονομική βοήθεια από την Ευρώπη μεταπολεμικά, μεγάλο μέρος της οποίας προερχόταν από τη συνεισφορά της Γερμανίας στον κοινοτικό προϋπολογισμό, αλλά και βοήθεια απευθείας από την ομοσπονδιακή κυβέρνηση στο πλαίσιο οικονομικών διαπραγματεύσεων. Επρόκειτο, ωστόσο, για πιστώσεις, που έπρεπε να επιστραφούν, για έργα υποδομής από τα οποία επωφελήθηκε η γερμανική βαριά βιομηχανία και άλλες γερμανικές επιχειρήσεις. Λόγω της Συμφωνίας του Λονδίνου του 1953, που αναφέρθηκε παραπάνω, η Αθήνα δεν μπορούσε να εγείρει αξιώσεις για πολεμικές επανορθώσεις μέχρι το 1990 και μετά τη γερμανική επανένωση το ζήτημα μπήκε στο «ψυγείο», με τις ομοσπονδιακές κυβερνήσεις να επικαλούνται τον μισό και πλέον αιώνα που πέρασε από τον πόλεμο, τη μεγάλη γερμανική συμμετοχή στον κοινοτικό προϋπολογισμό από τον οποίο λαμβάνει επιδοτήσεις η Ελλάδα κλπ. Ακόμα και αυτά τα επιχειρήματα, όμως, δεν απαντούν στην μη αποπληρωμή εκ μέρους της ενιαίας Γερμανίας του κατοχικού δανείου, το οποίο δεν έχει σχέση με πολεμικές αποζημιώσεις και αποτελεί τραπεζική πράξη, ανάμεσα στο Τρίτο Ράιχ και την κατεχόμενη Ελλάδα.

Στο πλαίσιο της σημερινής οικονομικής και κοινωνικής κρίσης που μαστίζει ιδιαίτερα την Ελλάδα, αλλά όχι μόνον, τα διδάγματα από την ουσιαστικά συνεχή και αδιατάρακτη σχέση Ελλήνων-Γερμανών μεταπολεμικά αποδεικνύονται πολύτιμα, ιδιαίτερα τις ώρες που κάποιες φωνές και από τις δύο πλευρές, κυρίως από δημοσιογραφικούς κύκλους, προσπαθούν να καθιερώσουν λάθος στερεότυπα και να δημιουργήσουν μία εικόνα του ενός λαού προς τον άλλον, η οποία απέχει από την πραγματικότητα.

Οι σημερινοί Έλληνες πρέπει να λάβουν υπόψη ότι αφενός η στενή συνεργασία με τη Γερμανία υπήρξε επιλογή όλων των μεταπολεμικών κυβερνήσεων (ΕΡΕ, Ένωση Κέντρου, Νέα Δημοκρατία, ΠΑΣΟΚ) για πολιτικούς και οικονομικούς λόγους, αφετέρου για να φτάσει η Ελλάδα να ανήκει σήμερα στο στενό πυρήνα της Ευρωπαϊκής Ένωσης έλαβε σε διάφορες χρονικές περιόδους την καθοριστική υποστήριξη της Γερμανίας: του Κόνραντ Άντεναουερ (για την υπογραφή της Συμφωνίας Σύνδεσης με την ΕΟΚ το 1961), του Χέλμουτ Σμιτ (για την υπογραφή της Συνθήκης Ένταξης στην ΕΟΚ το 1979) και του Γκέρχαρντ Σρέντερ (για την ένταξη στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση το 2000). Προφανώς, η παραμονή στο στενό πυρήνα της ευρωπαϊκής οικογένειας και η στήριξη αυτής της πολιτικής που χρονολογείται από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1950, καθώς και η αγαστή συνεργασία με τη Γερμανία σε όλους τους τομείς έχει για την Ελλάδα μόνο πλεονεκτήματα.

Από την άλλη πλευρά η γερμανική κοινή γνώμη και η κυβέρνηση του Βερολίνου δεν πρέπει να παραγνωρίζουν τα οικονομικά οφέλη που προκύπτουν για την ίδια τη Γερμανία

από τη στήριξη αδύναμων χωρών της ευρωζώνης. Εξάλλου, το παρελθόν του καταστροφικού Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου δεν είναι τόσο μακριά, όσο οι σύγχρονοι Γερμανοί θέλουν να νομίζουν. Σε συνάρτηση με το παρελθόν αυτό πρέπει να λαμβάνεται υπόψη τόσο το γεγονός ότι μεταπολεμικά η διεθνής κοινότητα αντιμετώπισε με επιείκεια την ηττημένη Γερμανία, όσο και το ότι χώρες που υπέστησαν καταστροφές από τον πόλεμο όχι μόνον δεν αποζημιώθηκαν, αλλά έδειξαν μεταπολεμικά καλή θέληση απέναντι στους πρώην αντιπάλους τους.

Στη σημερινή δύσκολη και πολύπλοκη συγκυρία, που δεν αγγίζει μόνο την Ελλάδα, αλλά μεγάλο μέρος της Ευρώπης και κατά συνέπεια και τη Γερμανία, είναι προς όφελος όλων οι δύο χώρες να παραμείνουν αλληλέγγυες στην αντιμετώπιση κοινών προβλημάτων και στην επίτευξη κοινών στόχων.

Πηγές

Αρχεία

Πολιτικό Αρχείο Γερμανικού Υπουργείου Εξωτερικών [Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA AA)]

Αρχείο Ιδρύματος Κωνσταντίνος Καραμανλής, ΙΚΚ.

Δημοσιευμένες αρχειακές πηγές

Bulletin des Presse- und Informationsamtes der Bundesregierung
Jahrbuch der auswärtigen Kulturbeziehungen
Europa-Archiv, Zeitschrift für Internationale Politik
Diplomatische Korrespondenz

Βιβλιογραφία

Apostolopoulos, Dimitrios K.: *Die griechisch-deutschen Nachkriegsbeziehungen, historische Hypothek und moralischer Kredit. Die bilateralen politischen und ökonomischen Beziehungen unter besondere Berücksichtigung des Zeitraums 1958-67*. Peter Lang, Frankfurt a.M. (u.a.) 2004.

Αποστολόπουλος, Δημήτρης Κ.: «Η διαμόρφωση μίας νέας δυναμικής: οι ελληνογερμανικές σχέσεις από το 1974 ως σήμερα. Στρατηγικές σχέσεις, πολιτική συνεργασία και πολιτισμικοί δεσμοί». *Γεωστρατηγική*, τεύχος 10^ο/ Ιανουάριος-Απρίλιος 2007: 54-64.

Δημάδης, Κωνσταντίνος Α.: «Οι νεοελληνικές σπουδές σήμερα». *Καθημερινή / ΕΠΤΑ ΗΜΕΡΕΣ, Αφιέρωμα: η μετανάστευση στη Γερμανία*, 13/12/1998: 17-21.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΣΤ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000.

Ματζουράνης, Γιώργος Ξ.: «Την περίοδο της δικτατορίας. Στη Γερμανία οργανώθηκαν οι μεγαλύτερες αντιχουντικές εκδηλώσεις». *Καθημερινή / ΕΠΤΑ ΗΜΕΡΕΣ, Αφιέρωμα: η μετανάστευση στη Γερμανία*, 13/12/1998: 9.

Ματζουράνης, Γιώργος Ξ.: «Μετανάστες στη Γερμανία. Από γκάσταρμπαϊτερ στη δεκαετία του '60, πολίτες της ενωμένης Ευρώπης σήμερα» *Καθημερινή / ΕΠΤΑ ΗΜΕΡΕΣ, Αφιέρωμα: η μετανάστευση στη Γερμανία*, 13/12/1998: 5-8.

Eichholtz, Dietrich: *Widerstand und Repressalien. Erscheinungsformen unter dem Ausbeutungs- und Zwangsarbeiterregime der deutschen Okkupationsmacht 1943/44.* Στο: Loukia Droulia und Hagen Fleischer (Hrsg.), *Von Lidice bis Kalavryta. Widerstand und Besatzungsterror. Studien zur Repressalienpraxis im Zweiten Weltkrieg*. Berlin, Metropol Verlag 1999: 31-50.

- Fleischer, Hagen: *Im Kreuzschatten der Mächte. Griechenland 1941-1944: Okkupation – Resistance – Kollaboration*, Peter Lang, Frankfurt a. M., Bern, New York, 1986.
- Fleischer, Hagen: ‚*Die deutsche Militärverwaltung in Griechenland.*‘ Στο: Wolfgang Benz, Johannes Houwink ten Cate, Gerhard Otto (Hrsg.) *Die Bürokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa*, Berlin, Metropol Verlag 1998: 63-92.
- Fleischer, Hagen: ‘Der lange Schatten des Krieges’, στην *Athener Zeitung*, 22.10.1999.
- Kontogeorgis, Georgios L.: “Die Wirtschafts- und Handelsbeziehungen zwischen Griechenland und der Bundesrepublik Deutschland”, στο: *Griechenland und die Bundesrepublik Deutschland im Rahmen Nachkriegseuropas*, (Πρακτικά του συνεδρίου του Institute for Balkan Studies), Θεσσαλονίκη 1991: 53-58.
- Meynaud, Jean: *Les Forces Politiques en Grèce*, Lausanne, Etudes de science politique 1965.
- Schmidt, Helmut: *Die Deutschen und ihre Nachbarn: Menschen und Mächte II*, Berlin, Siedler Verlag 1990.
- Σβολόπουλος, Κων. (γεν. επιμ.): *Κωνσταντίνος Καραμανλής. Αρχείο. Γεγονότα και Κείμενα*, τόμος 8^{ος}, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών 1997.
- Svolopoulos, Konstantin: “Greece’s Entry into the Community in its Historical Perspective.” Στο: Hänsel, Bernhard (Hrsg.), *Die Entwicklung Griechenlands und die deutsch-griechischen Beziehungen im 19. und 20. Jahrhundert*. Südosteuropa-Studien, Bd.46, 1990: 137-144.
- Surmann, Rolf und Dieter Schröder (Hrsg.): *Der lange Schatten der NS-Diktatur. Texte zur Debatte um Raubgold und Entschädigung*, RAT: Reihe Antifaschistischer Texte, Hamburg / Münster, UNRAST Verlag 1999.

Τύπος

Η Καθημερινή, Athener Zeitung, Der Spiegel, Frankfurter Allgemeine Zeitung, Handelsblatt, Die Welt, The Times (London)